

Boeken-EHBO in de praktijk

Eerstelijnsconservering van erfgoedcollecties in de Openbare Bibliotheek Brugge

Marijn de Valk en Ludo Vandamme

In februari dit jaar startte het proefproject 'eerstelijnsconservering van erfgoedcollecties' in de hoofdbibliotheek van de Openbare Bibliotheek Brugge. Bijzonder, omdat nog niet eerder in Vlaanderen een groot aantal mensen aan zoveel boeken werkte. De keuze voor een collectiebrede aanpak in de vorm van een project 'boeken-EHBO' ging uit van de Brugse bibliotheek. Voor de inhoudelijke verantwoordelijkheid en begeleiding op de werkvloer werd een beroep gedaan op Marijn de Valk, zelfstandig boekrestaurator.

EEN DOORSNEE WERKDAG

Voorzichtig wordt de werkvoorraad voor de dag door een bibliotheekmedewerker van de plank gehaald: 60 boeken in leren en perkamenten banden. Het stof wordt behoedzaam van de boeksneeden gezogen en ook de schutbladen en het binnenwerk worden op oppervlaktevuil nagekeken. Vervolgens gaan de boeken naar de registrator die de schades aanvinkt in de database op de computer. Een derde medewerker behandelt de leren banden; een vierde voert op een doeltreffende manier reparaties uit aan de boekbanden, terwijl de vijfde medewerker van die dag zich buigt over de papierrestauraties in de boekblokken. Tot slot worden de behandelde

boeken gecontroleerd, in de computer, voorzien van een discrete potloodnotitie op het achterplat, en weer teruggeplaatst in de kluis.

Het lijkt eenvoudig als de afzonderlijke handelingen en de workflow op deze manier worden beschreven. En dat is het eigenlijk ook. Het concept boeken-EHBO berust op een aantal heldere principes zoals het stellen van prioriteiten, werkdeling en de toepassing van een aantal uitgekende behandelingsmethoden en materialen. Maar anderzijds is deze eenvoud maar schijn en verbergt hij een lange periode van nadenken over het hoe en waarom. Aan de orde zijn hier de inpassing van het project in een duurzaam conservatiebeleid van de bibliotheek, de

inzetbaarheid van vele toegewijde handen, de leiding en coördinatie van een ervaren restaurator, de overtuiging van alle betrokkenen in de werkzaamheid van boeken-EHBO. Zonder deze elementen is het onmogelijk de beoogde kwaliteit en kwantiteit te halen.

Het doel van het project was een eenvoudige conserverende behandeling van meer dan duizend oude drukken (1500-1900) en het verwerven van een gedifferentieerd inzicht in de materiële staat van de erfgoedcollectie. Deze doelstellingen werden met de hulp van 18 mensen in 24 dagen gerealiseerd. Er is door alle betrokkenen met veel inzet en enthousiasme aan het proefproject gewerkt. Het concept als geheel bleek

een succes, maar er zijn ook zeker aandachtspunten voor vervolgotrajecten. Het opzet, de resultaten en de ervaringen van dit project vormen het onderwerp van dit artikel. Vooraf wordt kort kennis gemaakt met de historische boekencollectie van de Brugse bibliotheek.

DE ERFGOEDCOLLECTIES VAN DE OPENBARE BIBLIOTHEEK BRUGGE

De Openbare Bibliotheek Brugge is een in 2011 door de Vlaamse overheid erkende erfgoedbibliotheek en één van de zes partners van de Vlaamse Erfgoedbibliotheek die in 2009 van start ging, in toepassing van het Cultureel-erfgoeddecreet van 2008. De Brugse bibliotheek werd opgericht in 1804 als een

wetenschappelijke onderwijsbibliotheek naar Frans model (*Ecole Centrale*). Van een klassieke 19e-eeuwse *'bibliothèque municipale'* groeide de bibliotheek uit tot een openbare bibliotheek en erfgoedbibliotheek met een veelzijdige en maximaal geïntegreerde culturele werking.

De kern van de erfgoedcollecties bestaat uit ongeveer 5000 middeleeuwse handschriften en gedrukte boeken (ca. 20.000 banden). Deze verzameling is opgebouwd uit een selectie boeken uit de geconfisqueerde bibliotheken van kerkelijke instellingen in het departement Lys (1796-97), en vervolgens de aanwinsten tot 1863, in het bijzonder gericht op "kunsten en letteren". Bij de verdere reguliere collectievorming in de voorbije anderhalve eeuw werd de lokale en regionale invalshoek hoe langer hoe belangrijker. Bovendien werd deze lopende acquisitie verrijkt door bijzondere verzamelingen, zoals collecties Brugse drukken, historische kranten, het archief en de bibliotheek van Guido Gezelle, en de bibliotheek van Achiel Van Acker.

DE ERFGUOEDCOLLECTIES PRESERVEREN, CONSERVEREN, RESTAUREREN

De Openbare Bibliotheek voert een coherent beleid

inzake preservatie, conservatie en restauratie van haar erfgoedcollecties. Een blauwdruk voor dit beleid kwam in 1994 tot stand, als resultaat van een onderzoek uitgevoerd door het Studie bureau De Zilveren Passer (Gent). De concrete werking inzake behoud en beheer spitst zich toe op onder meer een permanente monitoring van de klimatisatie, het overbrengen op andere dragers (microfilm en digitalisering), een quarantainesysteem dat mogelijke infestatie uitschakelt (CAT), een meerjarenprogramma voor de aanmaak van PYXIS-conservatiedozen en het restaureren van topstukken.

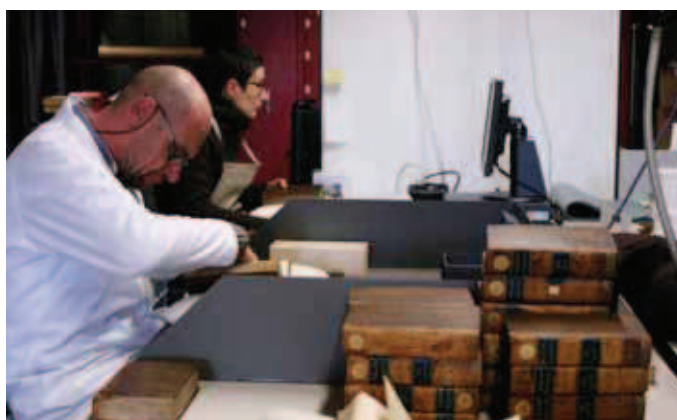
Voor een belangrijk onderdeel van dit beleid, met name de schaderegistratie en de eerstelijnsconservatie op stuksniveau van boeken die geen topstukkenstatus hebben, was de bibliotheek al langer op zoek naar een adequate werkmethode. Drie ontwikkelingen die zich tijdens de voorbije jaren aftekenden, hebben dit nu wel mogelijk gemaakt.

Vooreerst dienden er zich vanaf de jaren negentig nieuwe methoden en materialen aan. Zo werd Japans papier ingezet in plaats van het arbeidsintensief vernieuwen van leren ruggen en begon Tyvec aan zijn opmars voor het herstellen van de

“HET CONCEPT BOEKEN-EHBO BERUST OP EEN AANTAL HELDERE PRINCIPES ZOALS HET STELLEN VAN PRIORITEITEN, WERKDELING EN DE TOEPASSING VAN EEN AANTAL UITGEKIENDE BEHANDELINGS-METHODEN EN MATERIALEN.”

constructieve delen van de boekband. Bovendien laten deze nieuwe methoden toe om, onder gecontroleerde omstandigheden, vrijwilligers in te zetten om het boekenbezit duurzaam te onderhouden.

Een tweede ontwikkeling was een nieuwe opleiding. Vanuit de bezorgdheid naar voldoende vakmensen voor het conserveren en restaureren van archief en boeken zochten Brugse erfgoedpartners (de Openbare Bibliotheek en vijf archiefinstellingen) een samenwerking met een opleidingspartner (Syntra West) en werd CORES (Competentieplatform voor Conservering en Restauratie van Boeken en Archief) in de steigers gezet. CORES staat in voor een tweejarige modulaire opleiding (met aanvullende specialisatie) die zich toelegt op de scholing van restauratievakmensen en -vrouwen met een bijzonder expertise voor eerstelijnsconservatie en -restauratie. Boeken-EHBO voor bibliotheken sluit naadloos aan op het curriculum van de opleiding, en daartoe werd door CORES de expertise ingewonnen van restaurator Marijn de Valk uit Middelburg. Ten derde werd in 2009 een eerste proef opgezet waarbij boeken-EHBO op de collectie van de Openbare Bibliotheek werd toegepast. Dit gebeurde bij een cluster boeken

Foto's boven: Overzicht van de werktafels, van links naar rechts: droogreinen, schaderegistratie, reparatie van de boekbanden en papierrestauratie.

Foto hiernaast: Boeken waarvan de ruggen gerepareerd zijn, tijdens het drogen.

Foto's: M. de Valk.

(19e-20e eeuw) van de collectie Achiel Van Acker door CORES-studenten in opleiding onder begeleiding van de CORES-docenten Marijn de Valk en Martine Eeckhout. De resultaten van deze eerste vingeroefening werden door alle betrokkenen positief geëvalueerd en voorgesteld op de studienamiddag 'Conserving van bibliotheekcollectie' in de Openbare Bibliotheek Brugge op 3 februari 2010. De tijd was rijp om de stap te zetten naar een grootschalig project boeken-EHBO voor oude drukken (1500-1900) in de Openbare Bibliotheek.

ORGANISATIE EN WERKWIJZE

Het project startte met een introductieochtend in de bibliotheek waarbij alle medewerkers aanwezig waren. Deze instructie was door het hoge aantal deelnemers noodgedwongen theoretisch, met aandacht voor de werkverdeling, het hanteren van de boeken, een korte omschrijving van alle primaire handelingen en voorkomende schades, en een praktische oefening in het gebruiken van boeken uit de kluis. Een bezoek aan de werkplek sloot deze ochtend af.

De inrichting van de werkplek — bij een eerstelijnsconservering steeds (tijdelijk) op locatie — nam een dag in beslag. Dit vroeg een investering van ongeveer 3.000 euro, naast 500 euro voor gebruiksmaterialen. Voor elk onderdeel in het werkproces was een tafel ingericht; een plaats voor het droogreïneren van de boeken, één voor de schaderegistratie, één voor het uitvoeren van de reparaties aan de banden en één voor de papierrestauraties, terwijl de zuurkast de plaats was waar de leren banden behandeld werden.

Een zuurkast en een eenvoudige stofzuiger zijn inderdaad onmisbare apparaten. De zuurkast maakt het mogelijk lederdressing (onder meer terpentijn) aan te brengen en te laten uitdampen, en in mindere mate van leder te laten ontzuren (ammonium). Voor dit project werd geopteerd voor een gehuurd tweedehandstoestel met vervangbare filters — het voorzien een vaste afzuiging naar buiten was op dat ogenblik te ingrijpend.

Vier medewerkers van de Openbare Bibliotheek vormden de basis van het team; hun

participatie was een onderdeel van hun dagelijkse werkzaamheden. Daarnaast participeerden tien studenten en afgestudeerden van de opleiding 'Restauratievakman van boeken en archief' (CORES) op vrijwillige basis. De werkuuren van de studenten vielen buiten het reguliere tweejarige curriculum van de CORES-opleiding. Twee studenten van de opleiding papierrestauratie van de Artesis Hogeschool in Antwerpen participeerden in het project als onderdeel van hun stage.

Dit project onderscheidde zich van soortgelijke conserveringsprojecten doordat de aanwezige voorkennis bij iedereen verschilde en niet iedereen een gediplomeerd boekrestaurator was.

Daarom werd eenvoudig begonnen. Het uitvoeren van constructieve handelingen kon gebeuren door mensen die daartoe opgeleid waren, maar was geen 'must'. Op deze manier leerden de deelnemers tijdens het werk van elkaar en was er voor iedereen de mogelijkheid nieuwe handigheden en ervaringen op te doen. Het was de enige manier

om medewerkers met uiteenlopende expertise volwaardig te laten samenwerken.

De praktische werkorganisatie gebeurde aan de hand van een werkrooster. Het project liep over drie maanden waarbij enkel op maandag en vrijdag werd gewerkt. Elke werkdag vereiste de aanwezigheid van maximaal vijf medewerkers waaronder telkens één voorman werd aangesteld die de dag coördineerde. De taken van deze meewerkende voorman bestonden uit het bewaken van de kwaliteit, het halen van de geplande dagelijkse hoeveelheid boeken, de registratie en waar nodig instructie van werk. De eerste zeven dagen waren dat de gediplomeerde restauratoren: projectcoördinator Marijn de Valk en/of Martine Eeckhout, de vaste docente en inhoudelijke coördinator van de CORES-opleiding. Na deze periode nam een bibliotheekmedewerker deze taak op zich, uiteraard steeds met een open lijn naar de coördinator.

Deze wisselende samenstellingen waren flexibel en collega's sprongen elkaar bij wanneer er boeken voor een

De kasten met de behandelde oude drukken in de boekenkluis van de hoofdbibliotheek Biekorf (Openbare Bibliotheek Brugge).
Foto: M. de Valk.

Perkamenten banden in de rij, wachtend op conservering.
Foto: M. de Valk.

onderdeel te lang 'in de file stonden'. De inzet van veel mensen, die ieder op hun manier een steentje bijdroegen, heeft dit project tot een succes gemaakt.

SCHADEREGISTRATIE

Na het droogreinen volgde het registreren van de boeken in een Access-database. Daartoe werd op basis van bestaande modellen een aangepast formulier ontworpen. Anders dan gebruikelijk noteerden we voor dit project niet de schades aan de boeken, maar de uit te voeren handelingen. Voor de bibliotheek is het niet van belang of een gat in papier veroorzaakt is door schimmel, door ongedierte of door onzorgvuldig gebruik tijdens raadplegingen. Belangrijk is dat er papierrestauratie moet gebeuren en een benaderend inzicht over hoeveel werk dit is. Vandaar dat, naar het voorbeeld van de *Schadeatlas Nederland*, elke handeling ook kwalitatief werd benaderd, door "licht, matig of ernstig" aan te vinken. Helaas is er nog geen schadeatlas voor bibliotheekmateriaal beschikbaar en het gemis hieraan werd node gevoeld.

Schaderegistratie blijft steeds tot op een zekere hoogte subjectief, zeker als zoveel verschillende mensen eraan werken. Anderzijds zat er een dubbele check in de gang van elk boek doordat elk volume een nacontrole kreeg door een andere medewerker dan degene die het boek had ingevoerd. Wat de één ziet als een schade waar daadwerkelijk iets aan moet gebeuren, wordt door een ander benaderd als onvermijdelijke gebruikssporen die deel uitmaken van de geschiedenis van het boek. Het laat zich raden dat dit overleg vaak uitliep op boeiende en nuttige discussies die zich soms resulteerden in het bijstellen van de geregistreerde schade. Op de achtergrond was steeds het volgende basiscriterium aanwezig: "Is een boek raadpleegbaar zonder dat de schade oorzaak kan zijn van verder verval?"

Ook al is het omgaan met dit schaderegistratiemodel voor verbetering vatbaar, toch ontstaat op deze manier voor de bibliotheek inzicht in de werkvoorraad aan conservering. Van belang is dat een dergelijke schaderegistratie

op stukniveau voor iedere collectie op maat wordt gemaakt, in overleg met de beheerders. Iedere collectie is immers anders en vraagt, bovenop een algemene benadering, andere aandachtspunten.

LEERBEHANDELING EN REPARATIES: EEN HALF UUR AANDACHT PER BOEK

De leren boekbanden vormden een bijzonder aandachtspunt binnen de eerste lijnsconservering. Eerdere aanzetten vanuit de Openbare Bibliotheek om het leer van boekbanden te behandelen, hadden geen tastbaar resultaat opgeleverd, onder meer door de complexiteit in de regelgeving hieromtrent. Veel leren banden waren droog en het materiaal brak in de scharnierpunten. Interne en externe factoren tastten het leer aan. In 1996 publiceerde de Koninklijke Bibliotheek in Den Haag en het Instituut Collectie Nederland bruikbare richtlijnen voor de conservering van leren en perkamenten boekbanden. Tijdens een evaluatie in de herfst van 2011 werden de richtlijnen genuanceerd en volgens deze inzichten toegepast tijdens de eerste lijnsconservering in de Openbare Bibliotheek Brugge.

Het volgende onderdeel van de boeken-EHBO was het uitvoeren van reparaties waarvan de behandeling niet meer dan een half uur vergde. Boeken met schades die meer tijd vroegen, werden in afwachting van een latere behandeling verpakt in zuurvrij karton. Deze aanpak is mogelijk wanneer de prioriteiten helder gesteld zijn en de medewerkers goed kunnen inschatten hoe lang ze over een reparatie doen. Dit vraagt ervaring en vooral discipline, want het is erg verleidelijk om een uur bezig te zijn met het nazicht en het schoonmaken van een sterk 'doorstofte', interessante oude druk. Niet doen dus! Registeren van dit werk is dan het devies en snel verder naar het volgende boek!

"OOK AL IS HET OMGAAN MET DIT SCHADEREGISTRATIEMODEL VOOR VERBETERING VATBAAR, TOCH ONTSTAAT OP DEZE MANIER VOOR DE BIBLIOTHEEK INZICHT IN DE WERKVOORRAAD AAN CONSERVERING."

Boekendokters aan het werk: een impressie van Erfgoeddag 2012 in de Openbare Bibliotheek Brugge.
Foto: Heidi Keereman.

Deze alertheid geldt vaak ook voor schade aan de naaiing, de ruggengraat van een boek. In dergelijke gevallen is de schade vaak te veel werk voor de eerstelijnsconservering en volstaat het om het boek na registratie weer zijn plaats te geven op de boekenplank. Talrijke andere werkzaamheden zoals het verwijderen van schadelijke etikettes, het maken van hulzen voor losse ruggen, het vastzetten van losse delen, het vlakken van valse plooiën en het repareren van een scheurtjes kunnen allemaal wel prima uitgevoerd worden in 30 minuten.

RESULTATEN

Als onmiddellijke doelstellingen van dit project boeken-EHBO werd vooropgezet: de fysieke staat van meer dan duizend boeken bijwerken en het opbouwen van inzicht in de schadebeelden. 1114 boeken schoven die dagen over de werktafels, waarbij in totaal 4341 schades in de database werden geregistreerd. Dit betekent dat er gemiddeld drie per boek werden

“ERFGOED-COLLECTIES LATEN LEVEN, VERONDERSTELT IN DE EERSTE PLAATS GEZONDE BOEKEN.”

aangekruist. Tijdens de eerstelijnsconservering kregen al 2456 of 56 procent van het totaal aantal schades een behandeling. De overige 1885 schadegevallen (44 procent) kunnen in de toekomst worden aangepakt. De database biedt de mogelijkheid de boeken te selecteren op schadetype en ze per groep te behandelen. Op deze manier kan in de toekomst het werk gefaseerd en gepland worden. Dit houdt onder meer een opdeling in van schades die door eigen medewerkers aangepakt kunnen worden, eventueel in combinatie met verdere instructie, en schades die behandeling door een boekenrestaurator vereisen.

Eerder gaven we aan dat het registreren van de schade samenging met het vermelden of die schade 'licht', 'matig' of 'ernstig' is. Aan elk van deze kwalificaties is een gemiddelde tijd verbonden, waardoor inzicht ontstaat in de benodigde tijd en het daarmee samenhangend budget dat nodig is om de nog

bestaande achterstanden in materiële zorg weg te werken.

In elk geval kan worden gesteld dat alle urgente gevallen aandacht hebben gekregen en dat vrijwel alle boeken nu raadpleegbaar zijn. Dat geen 'lijken' meer uit de kast zullen vallen, is voor de bibliothecaris een geruststellende gedachte.

Een tweede doelstelling was het bijscholen van alle deelnemers en van de bibliotheekmedewerkers in het bijzonder. Zowel de afzonderlijke onderdelen als de projectmatige afstemming sloten in ruime mate aan op de opleiding van de CORES-studenten en -afgestudeerden. De bibliotheekmedewerkers die enkel op een elementaire boekbindopleiding konden terugvallen, kwamen daarentegen in een nieuwe wereld terecht. Alle deelnemers wisten het aanbod om te werken met een bijzondere collectie oude drukken én om ervaring op te doen met de eerstelijnsconservering naar waarde te

schatten. Anderzijds ervoeren allen de instructieoefening én de werkperiode (24 werkdagen) als te kort om binnen dit project zelfstandig aan de slag te gaan. Vaak voelden ze zich onzeker bij het nemen van beslissingen en het uitvoeren van specifieke handelingen.

Vrijwel alle deelnemers gaven bij de eindevaluatie aan dat ze de permanente supervisie van een ervaren boekrestaurator hadden gemist. De aanwezigheid van een boekrestaurator — tijdens het project was dit beperkt tot een derde van de werkdagen — blijkt essentieel om de vereiste kwaliteit en kwantiteit te halen. Bovendien dient dit een restaurator te zijn die ervaren is in het overdragen van kennis, het delegeren van werkzaamheden en het stellen van prioriteiten. Bij boeken-EHBO wordt het klassieke werkpatroon immers doorbroken: een boek met verschillende schades wordt niet in één beweging afgewerkt, maar het werk wordt opgedeeld in fases, waarbij bovendien kan worden beslist om bepaalde onderdelen uit te stellen tot een nader te bepalen tijdstip. Dit vraagt een mentale ommekeer van de medewerkers én een permanente waakzaamheid van de restaurator.

Naast een permanente begeleiding is ook een breder uitgewerkte instructie beslist geen overbodige luxe. Een cursus van vijf dagdelen is eigenlijk nodig om niet alleen de theoretische informatie mee te geven, maar ook de praktijk te kunnen oefenen.

COMMUNICATIE

Uiteraard maken veel handen licht werk. De keerzijde van de ruime betrokkenheid was dat projectmedewerkers enkel bij de intro en op de afsluiter voltallig aanwezig waren. Medewerkers pikten met andere woorden 's morgens opdrachten op daar waar hun voorgangers die de vorige werkdag hadden losgelaten. Een ter plaatse bijgehouden

logboek en een wekelijkse digitale projectnieuwsbrief vormden eenvoudige maar heldere communicatie-instrumenten die voor afstemming en cohesie zorgden.

Naast deze interne communicatie groeide tijdens de projectvoorbereiding de wenselijkheid om ervaringen en resultaten van deze eerste lijnsconservering met de brede sector te delen. Erfgoedcel Brugge coördineerde daartoe de opname, afwerking en distributie van een kortfilm die het verloop, de ervaringen en de evaluatie van het project in beeld brengt¹. Een dvd van deze film wordt gratis binnen de sector verspreid.

Het brede publiek werd op Erfgoeddag 2012 uitgenodigd om met het toen lopende project kennis te maken. Deelnemers in Brugge konden op zondag 22 april, naast het brede programma onder de themakoepel "Helden", ook kennismaken met erfgoedzorg in zijn vele gedaanten. Onder de titel 'Boekendokters in opleiding' werd de actieve werkplaats opgebouwd in de lounge van de hoofdbibliotheek. De eerste versie van de film en een tentoonstelling over boeken-EHBO zorgden voor de omkadering. De meer dan 600 bezoekers gaven aan dat actieve eerstelijnsconservering van bibliotheekcollecties een ruime belangstelling opwekt.

1 Een EHBO voor historische boeken: eerstelijnszorg erfgoedcollecties Openbare Bibliotheek Brugge (dvd), Brugge, Openbare Bibliotheek, 2002 (productie: Mad Monkey Studio's). Een gratis exemplaar kan worden opgevraagd bij de Openbare Bibliotheek Brugge (johan.van.eeno@brugge.be).

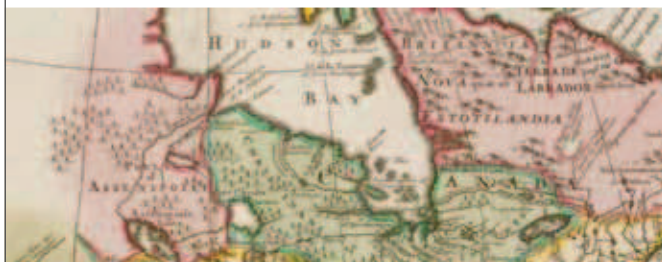
Voor de versie met alle voetnoten kunt u terecht op onze website www.vvbad.be/META

BESLUIT

Erfgoedcollecties laten leven, veronderstelt in de eerste plaats gezonde boeken. Daartoe is er nood aan een praktijkgerichte schaderegistratie en een adequate methode om de materiële staat van individuele boeken te verbeteren. De ervaringen die in dit Brugse project werden opgedaan, openen perspectieven om omvangrijke erfgoedcollecties in bibliotheken op objectniveau te conserveren. Aandachtspunten zijn een strakke en permanente coördinatie door de restaurator-coördinator in functie van de voortgang van het werk en van de afstemming tussen de vele medewerkers, en een voldoende vakopleiding voor alle deelnemers. Deskundigheidsopbouw van de medewerkers speelt enkel voluit als aan de laatste voorwaarde is voldaan. Beide aandachtspunten impliceren budgettaire keuzes. ■■

aquaterra
MAPS. YOUR WAY.

SCANNEN - GEOREFEREREN EN
DIGITALISEREN VAN OUDE KAARTEN

IJzerweglaan 48 | 9050 Gent Belgium
info@aquaterra.be | www.aquaterra.be
T +32 (0)9 230 55 15 | F +32 (0)9 230 21 10